

MOLLA FENÂRÎ'DE TASAVVUF METAFİZİĞİ

Muammer İskenderoğlu, Değişim Yayınları, İstanbul-2016,
s. 133.

Yakup ÖZKAN*

Geneli bakımından ülkemiz insanının içinde yetiştiği kültürün tarihini öğrenmeye pek meraklı olmadığı bilinen bir husustur. Bu isteksizliğin bir sonucu olarak ülkemiz topraklarında *düşünce, felsefe, bilim* ve *sanat* üretmiş şahsiyetlerin tanınması ve eserlerinin yayımlanması ile ilgili oldukça zayıf bir durum ortaya çıkmıştır. Eserlerinin yayımlanması ile ilgili oldukça zayıf ve isteksiz bir tutum gösterdiğimiz şahsiyetlerden biri de Molla Fenârî'dir. Aşağıda tanıtımını yapacağımız eser, Molla Fenârî hakkındaki araştırmaları kuvvetlendirecek önemli adımlardan biridir.

Molla Fenârî'nin tasavvufi metafiziği üzerine olan bu eserde İskenderoğlu, Fenârî'nin metafiziksel düşüncesini, ona ait olan ve Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerh olan *Misbâhu'l-Üns* adlı kitap üzerinden ele almaktadır. Yazar, çalışmasının Fenârî'nin *Misbâhu'l-Üns*'ün genel bir tasvirini sunma denemesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmektedir.

* Dr. Öğr. Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu eserin amacını, kitabın yazarı, disiplinlerin yoğun bir etkileşim içinde olduğu bir dönemde yetişmiş bir düşünür olan Molla Fenârî (1350-1431)'yi anlamaya çalışmak ve eksik yönleriyle birlikte düşünce geleneğine olan katkılarını tasvir ederek bir anlamda ona olan vefa borcumuzu ödemek olarak belirlemektedir.

Girişte üç başlık ele alınmaktadır. İlki, *Molla Fenârî'nin Yetiştği Düşünce Dünyası*dır. İkincisi, *Molla Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri*, üçüncüsü ise *Misbâhu'l-Üns'ün Şerh Yöntemi ve Kaynakları* başlıklarıdır. İskenderoğlu'na göre Molla Fenârî'nin yetiştiği ortam, İslam düşüncesinin klasik çağı veya altın çağı sayılan dönemin sonrasındır. Ona göre 12. asırdan 19. asra kadarki bu dönem bazı çevrelerce 'klasik sonrası dönem' veya 'ikinci klasik dönem' olarak adlandırılmaktadır. İskenderoğlu, ikinci klasik dönemi ilk dönemden ayıran en önemli farklardan birini zikretmektedir. Ona göre klasik dönemde belli ölçüde birbirleriyle etkileşim içinde olmuş olan felsefe, kelam ve tasavvuf disiplinleri ikinci klasik dönemde çok daha yoğun bir şekilde etkileşime girmişlerdir, özellikle de felsefe kelam ve tasavvuf üzerinde daha yoğun bir şekilde etki göstermiştir. Yazar, bu durumun yeni dönem olarak ikinci klasik dönemde bu disiplinlerin nasıl adlandırılacağı ve birbirlerinden hangi açıdan farklılaştığı probleminin ortaya çıktığını belirtmektedir. İskenderoğlu'na göre bu dönemde felsefe, kelam ve tasavvuf disiplinleri arasında ayırım oldukça bulanık olup, bir düşünürü bu geleneklerden birine değil de diğerine mensup görmek de o derece tartışmalıdır.

İskenderoğlu'na göre İslam düşüncesinin ikinci klasik dönemini ilk dönemden ayıran diğer önemli bir özellik ise bu ikinci döneme hakim olan yazım tekniğinin telif türünden ziyade şerh ve hâşiye türü olmasıdır. Yazar, bu telif türüne yönelik hem Batı düşünce tarihi çalışmalarında hem de İslam düşünce tarihi çalışmalarında varolan olumsuz yaklaşımların artık sorgulanmaya başladığını ifade etmektedir. İskenderoğlu, ikinci klasik dönemle ilgili önemli bir özelliğin de kurumsal eğitimin yaygınlık kazanmasına bağlı olarak farklı dersler için ders kitabı olarak kullanabilecek değişik seviyelerde metinlerin hazırlanması olduğunu ifade etmektedir.

Nizâmülmülk'ün çabalarıyla Selçuklu topraklarında, ardından da Anadolu topraklarında yaygınlaşan medrese sistemini Osmanlı Devleti'nin de devralıp geliştirdiğini söyleyen yazara göre Osmanlı Okulu'nun başlangıçta

İbn Sînâcî felsefî çizgi, Fahreddîn Râzicî kelâmî çizgi ve İbn Arabîcî tasavvufî çizginin yoğun bir şekilde izlerini taşıyan bir anlayış üzerine bina edildiği söylenebilir. Bu bağlamda yazara göre Osmanlı'nın İznik'te kurduğu ilk medresenin müderrisliğine getirdiği Dâvûdî Kayserî ve bir anlamda Osmanlı ilmiye teşkilatının kurucusu olarak kabul edilen Molla Fenârî'nin bu anlayışın oluşması ve yerleşmesinde önemli roller üstlendiği söylenebilir.

Bu noktadan sonra İskenderoğlu, Kâtip Çelebi'nin Osmanlı medrese müfredatına ilişkin değerlendirmelerine yer vermektedir. Kâtip Çelebi'ye göre felsefe ve hikmet, Osmanlı Devleti'nin orta devirlerine kadar Anadolu'da canlı bir pazar bulmuştur. Bu çerçevede yazara göre Kâtip Çelebi, Molla Fenârî'den başlayıp Kemalpaşazâde'ye kadar birçok isim saymaktadır. Fakat bu hal, Sultan Süleyman devri sonrasında felsefe ve hikmet adına olumsuz yönde değişmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre bu devir sonrasında gelen âlimler *Hâşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevâkıf* gibi felsefiyattan saydıkları dersleri medrese müfredatından kaldırıp, *Hidâye* ve *Ekmel* gibi fıkıh kitaplarını okutmayı uygun görünce, ortada ne felsefe ne de fıkıh kalmıştır. İskenderoğlu'na göre Kâtip Çelebi'nin bu değerlendirmesi Osmanlı Devleti'nin başlangıcındaki ilim zihniyetinin sürdürülemediğinin bir göstergesi olarak sayılabilir. Başka ispatları da göz önüne alan yazara göre sonuç olarak İslam düşüncesinin üç ana disiplininin, yani felsefe, kelim ve tasavvuf disiplinlerinin Osmanlı yaygın medrese sistemi içinde yeterince yer bulduğu söylenemez. Bu değerlendirme ışığında İskenderoğlu, Osmanlı felsefesi gibi bir isimlendirmeyi ve bu felsefenin genel olarak felsefenin ve özelde de İslam felsefesinin en seçkin tezahürü olduğu şeklindeki bir anlayışı doğru bulmaz. Yazara göre düşünce tarihi araştırmalarında, geçmişle ilgili bilgilerimiz arttığı oranda yaratıcılık ve özgünlük iddialarının terk edilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Eserin **giriş kısmının** *Molla Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri* başlığı altında yazar, Molla Fenârî'nin hayat hikâyesine ve eserlerine kısaca değinmektedir. Girişte *Misbâhu'l-Üns'ün Şerh Yöntemi ve Kaynakları* başlığı altında İskenderoğlu, ilk önce *Misbâhu'l-Üns'ün* kendisi için bir şerh olarak yazıldığı ve Konevî'ye ait olan *Miftâhu'l-Gayb* adlı eserin İslam düşünce geleneği, özelde de tasavvuf düşüncesi içindeki yerini kısaca ele almaktadır. Ardından yazar, Molla Fenârî'nin *Misbâhu'l-Üns'deki* şerh yöntemiyle ilgi-

li farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Sonrasında ise söz konusu şerhin kaynaklarına ve İran ve Türkiye’de gördüğü değere değinmektedir. Bu bağlamda dikkat çeken hususlardan biri olarak belirtilmektedir ki Molla Fenârî’nin *Misbâhu’l-Üns*’ünün Anadolu ilim çevrelerinden ziyade İran ilim çevrelerinde önemli bir yeri vardır.

Birinci bölüm dört başlık içermektedir. Birincisi, *Tasavvufun İlimler Tasnifi*’dir. Yazar, bu başlık altında İbn Arabî ve Sadreddin Konevî’nin ilim tasniflerini sunduktan sonra Molla Fenârî’nin ilim tasnifini ele almaktadır. Bu bölümün diğer başlıkları *İlm-i İlahî’nin Konusu, İlkeleri ve Meseleleri, İlm-i İlahî’nin Ölçütü ve Yöntemi* ve *İlm-i İlahî’nin Temel Kâideleridir*. İskenderoğlu, *İlm-i İlahî’nin Ölçütü ve Yöntemi* başlığı altında Molla Fenârî’ye göre metafiziğin ölçütü ve yöntemini tartışmaktadır. Bu başlığın sonuç cümlesine göre Fenârî, nazar yöntemini reddetmemekle beraber, bu yöntemin eksikliğine vurgu yapmaktadır. Fenârî’ye göre bu ilmin asıl yöntemi *keşf* ve *müşâbede*dir. O, bu yöntemle elde edilen *keşfi* veya *ilhâmi* bilgilerin de öncelikle Kur’an ve Sünnet ile ikinci olarak da muhakkik sufilerin eserlerinde çizilen sınırlarla test edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Dört başlıktan oluşan **ikinci bölüm** eserin en kapsamlı kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümün ilk başlığı *Mutlak Varlık: Hak* biçimindedir. İskenderoğlu, burada Konevî’nin yaklaşımında ve Molla Fenârî’nin şerhinde varlığın hangi anlamda Hakk’a yüklendiği üzerinde durmaktadır. Yazarın anlatımına göre Konevî, ‘*Hak*, kendisinde hiçbir ihtilaf bulunmayan *vücûd-u mahzûd* (sırf varlıktır) demektedir. Molla Fenârî, bu sözü şöyle açmaktadır: Hakk’ın varlığı mutlak varlıktır ve O’nun varlığı herhangi bir kayıtla kayıtlanamaz. Kendisinde ihtilaf bulunmaması sözü de ya bu yoruma işarettir ya da O’nun sübûtuna işarettir. İlk ihtimale göre kayıtlar ihtilafın kaynağı ve onun gerektirdiği bir şey olduğundan ihtilaf yoksa kayıt da yoktur; dolayısıyla bu söz tam oluşu, hatta mutlaklık kaydından bile uzak oluşu ifade eder. İkinci ihtimale göre O’nun sübûtunda hiçbir ihtilaf yoktur, çünkü zâhir olma yönünden bir ihtilaf olsa da hakikat yönünden onun varlığı konusunda bir ihtilaf yoktur.

Molla Fenârî’ye göre Hakk’ın, yani her yaratılmış varlığa varlık veren zorunlu varlığın mutlak varlık olduğu birçok delille kanıtlanabilir. Bu noktada yazar, Fenârî’nin beş deliline yer vermektedir. Fenârî birinci delil bağlamında varlığın iki anlamından söz etmektedir. İsme dayanan ilk anlam,

yokluğun tersi ve çelişği olup hakiki varlık diye adlandırılır. İkincisi ise 've-cede' fiilinden mastar olup varoluş (*mevcûdiyet*) anlamında kullanılır ve izâfî varlık diye isimlendirilir. Fenârî, bu ikinci anlamın yaratılmışlar için söz konusu olduğunu ifade etmektedir. İlk anlam ise sadece zâtından dolayı kendine ait bir varlığı olan, hatta varlığı ile zâtı aynı olan için söz konusudur.

İskenderoğlu'na göre Molla Fenârî, beş delille ilgili tartışmaları özetleme babında şunları vurgular. Hakk'ın varlık olduğu, O'nun varlığının mahiyeti olduğu ve mahiyetin yaratılmamış olması nedeniyle varlığın yaratılmamış olduğu tahakkuk edince, yaratılmamış varlığın zorunlu olduğu tahakkuk etmiş olur. Yine bir şeyin kendisine intisabı durumunda varlığı zatının aynı olur. Varlığı zatının aynı olan her hakikat ise zorunludur ve zorunluluğu zatının aynıdır.

İkinci bölümün *Hakk'ın Birliği* başlığı altında İskenderoğlu, Molla Fenârî'nin Hakk'ın birliği, birliğin mahiyeti ve farklı anlamlardaki kullanımları hakkında Konevî'nin düşüncesini şerh eden ifadelerine yer vermektedir. Bu bağlamda Fenârî'ye göre Hakk, hakiki birlik anlamında birdir. Hakiki birlik ise akılsal veya varlıksal olarak çokluğun mukabili olmayan bir birliktir ve zati ve nispi kısımlarına ayrılmaktadır. Zati birlik, Konevî'nin *İcâzül-Beyân*'da işaret ettiği gibi birin, birliğin onun sıfatı veya hükmü olduğu düşünülmezsizin, sırf kendisi için bir olması, onun kendisi için o olmasıdır. Nispi birlik ise nispetlerin veya hükümlerin mefhumlarına itibarla değil de zata nispetle birliği olup vasfı ve fiili birliği içerir. Molla Fenârî'ye göre Hakk, zati birlik açısından mutlak ve bütün kayıtlardan soyutlanmıştır. O, bu birlik mertebesinde kavranamaz ve vasıflandırılmaz. Bu mertebede, Hakk'ın varlığı hakikatinin aynıdır. O'nun dışındaki var olanlar için ise varlık onların hakikatlerine zait bir şeydir. Hakiki birlik mertebesinde Hakk'tan ancak bir şey sadır olur ve o da varlıklarına hükmolunan şeylerin a'yânlarına, yani mahiyetlerine feyiz veren genel varlıktır (*el-vücûdül-âmm*).

İkinci bölümün üçüncü başlığı, *Zat, Sıfat ve Fiil İsimlerinin Hakk'a Nispeti*dir. Molla Fenârî'ye göre her bir mutlağın mukayyetlerine nispeti, onun kendisi olması açısından bir (*ehad*), onlarla beraber olması açısından onlara nispetleri bir (*vâhid*) olduğundan, onun hem onlarla irtibattan müstağni hem de onlarla irtibatlı olarak vasıflanması uygundur. Molla Fenârî, Hakk'ın kendisi olması açısından bir olmasını şu düşüncelerle ifade eder.

Mutlak varlığın sırf varlık olması ve bu anlamda da onun Hak olması nedeni ile O'nda çokluk yoktur. Çünkü çokluk sayısal çoğalmanın sonucudur. O'nda bileşim (*terkîb*) de yoktur. Çünkü bileşim dâhili kaydın sonucudur. Yine türetme yoluyla O'na yüklenen sıfat veya uzlaşılı yoluyla O'na yüklenen nitelik yoktur. Çünkü bu ikisi harici kayıtların sonucudur. Ayrıca O'nun ismi veya resmi (*betim*) yoktur, çünkü bu akli veya zihni hayali taayyünün (*belirleme*) sonucudur. Bununla birlikte O'nun nispeti veya hükmü yoktur, çünkü bunlar başkasıyla irtibatın sonucudur. Oysa başka varlık yoktur, sırf O'nun varlığı vardır. Bu mertebede *Hakk'ın zatının künhü kavranamaz*.

Fenârî'ye göre çokluk ise Hakk'ın bir olması ve varlık olması açısından değil, kendini bilmesiyle aynı olan eşyayı bilmesi açısından O'ndan çıkar. Dolayısıyla mutlak hakikate nispetler ve kayıtlar eklense ve bunlar nedeniyle o sınırlı diye adlandırılrsa da mutlak bu sınırlamayla kendisi olmaktan, yani o çokluğa rağmen zati birliği ve zati taayyününden çıkmış olmaz.

İkinci bölümün son başlığı *Mümkün Varlıkların Zuburu ve Varlık Mertebeleri* biçimindedir. Eserdeki en uzun ve en ayrıntılı inceleme bu başlık altında yapılmaktadır. Yazımızın sınırına ulaştığımız için bu başlığa ait bir özetleme yapamayacağız. Ama görelî olarak dikkatimizi daha fazla çeken birkaç ifadeye yer verebiliriz. Fenârî'ye göre *mukayyet mutlakın* aynasıdır, *mutlak* da *mukayyetin* hallerinin ve kayıtlarının hallerinin aynasıdır. Bu ilkesel söz, şu düşüncüyü açık kılmaya yöneliktir: “Esmâî hakikatlerden her biri taalluk etikleri şeylerin zuhurunda mümkün kabul edicilerine muhtaçtır. Kevnî hakikatler de saklı kemâlâtının zuhurunda esmâî tecellilere muhtaçtır.”

Sonuç olarak bu kitap, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yetişmiş önemli bir düşünür olan Molla Fenârî (1350-1431)'nin tasavvufî metafiziğini onun *Misbâhu'l-Üns* adlı eseri üzerinden incelemektedir. Söz konusu eser İbn Arabî'nin öğrencisi ve düşünce sisteminin yaygın olarak kabul görmesinde önemli katkısı olan Sadreddîn Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı kitabı üzerine yazılmış bir şerhtir. Yazara göre bu şerh felsefe, kelam ve tasavvuf geleneklerinin metafizik anlayışlarının benzerlik ve farklılıklarını görmek açısından dikkate değer bir eserdir. İskenderoğlu'nun, akademik bakışını böyle bir eser üzerine yoğunlaştırması ve konuları ele alırken özellikle Fenârî'nin bir şarih olarak Konevî'nin metnine ne tür katkılar sağladığına işaret etmesi dikkate değerdir.